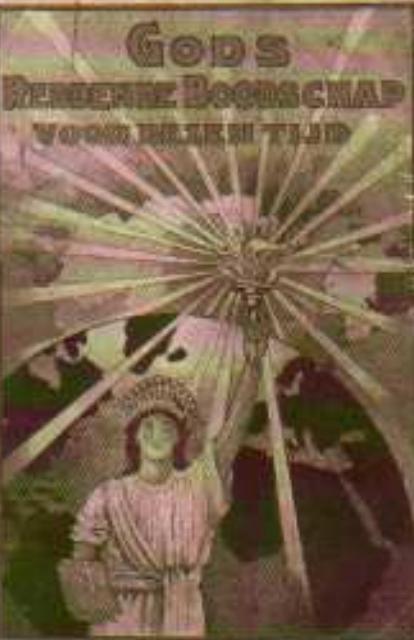

100 JAAR ADVENTKERK IN BELGIË

Gedrukt voor
Adventkerk (n.s.)
van het
Moll. Belg. U.
Zond. veld.

DOOR HENK VAN RIJN

De Belgische adventkerken vieren hun honderdjarig bestaan

Sinds enkele jaren volgen de adventistische historische verjaardagen elkaar op. Deze keer is België aan de beurt. Inderdaad, in 1896 kwam de Zwitser Gustave Roth een maand naar België om er de adventistische evangelisatiemogelijkheden te onderzoeken in het Franse taalgebied. Er waren toen enkele mensen geabonneerd op het tijdschrift *Signes des Temps*.

Honderd jaar gingen voorbij. De Belgische adventgelovigen van het eerste uur zijn allen ingeslapen zonder hun geloof te hebben verloren, maar eveneens zonder de wederkomst van Christus te hebben meegemaakt. Dit confrontereert ons met de werkelijkheid van de tijd die geschiedenis wordt.

Wanneer je jong bent interesseert de geschiedenis je niet. Het gaat je om de toekomst. Als jonge volwassene beginnen jeugdherinneringen aan kamperen, vriendschappen, gebeurtenissen, waardevol te worden. Nog later krijgt het verdere eigen verleden belang: de jeugd van de ouders, grootouders. Velen werken aan een familiestamboom. Ditzelfde fenomeen is ook zichtbaar binnen een groep van mensen, ook binnen een geloofsgemeenschap waartoe men behoort. Men krijgt behoefte om te begrijpen, om te situeren binnen een context, om een nieuwe zin te geven aan de tijd, om wortels te vinden in het nabije en verdere verleden. Behoefte om God aan het werk te zien in het patroon van onze persoonlijke en gemeenschappelijke geschiedenis.

Na de overwinning van Israël en Jozua op de legers van Amalek, "zeide de Heer tot Mozes: Schrijf dit ter gedachtenis in een boek," Niet om een zelfbeschuldigende en verlammende nostalgie naar het verleden te voeden, maar veel eer om het huidige en toekomstige geloofsbeleven dynamisch te beïnvloeden (zie Psalm 78).

De generatie van vandaag is niet meer dezelfde als die van twintig, vijftig of honderd jaar geleden. Maar "Jezus Christus is gisteren en heden dezelfde en tot in eeuwigheid" (Hebreëën 13:8).

Het moeilijke erfdeel dat ons door het lot is toebedeeld moet nog steeds veroverd worden voor de Heer. Wij, adventgelovigen in België, willen verder gaan in de voetsporen van de generaties die ons zijn voorgegaan en zolang als het de Heer zal behagen geduldig te zijn met deze wereld. Want voor Hem zijn duizend jaar als... (2 Petrus 3:8-18). Gaat u verder mee met ons op deze weg?

Henri Van Der Veken, voorzitter
Belgisch-Luxemburgse Federatie

100 JAAR ADVENTKERK IN BELGIË

Wij feliciteren onze geloofsgenoten in België van harte met dit heuglijke feit. Een jubileum nodigt uit tot geschiedschrijving. Een mooie gelegenheid om weer een aantal feiten op een rijtje te zetten. De ontstaansgeschiedenis van de kerk in Nederland en België heeft veel raakvlakken. Dit werd duidelijk tijdens het verzamelen van materiaal voor ons honderjarig jubileum in 1987. Veel van dit materiaal komt nu goed van pas. Wel moet goed in het oog gehouden worden dat dit materiaal gebaseerd is op Duits- en Nederlands-talige bronnen. Aangezien de adventkerk in België het eerst geplant is in een Franstalige streek in de omgeving van Luik, is mijn bijdrage onvolledig. Bovendien heb ik mijzelf de beperking opgelegd om alleen de periode 1896-1919 te behandelen. Na 1919 maakt België als geheel deel uit van de Latijnse Unie. De berichtgeving in bovennoemde bronnen wordt dan steeds sparsamer. De foto's zijn voor een deel afkomstig uit de familie-albums van Joseph Wibbens. Ik wens u veel lees- en kijkplezier toe.

H.G. van Rijn

Indeling

Eerst wordt ingegaan op de vraag: "Waar komt al die informatie nu precies vandaan?" Toekomstige Belgische geschiedschrijvers kunnen daar hun voordeel mee doen. Daarna volgt een overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen tot 1919. U kunt dan het materiaal gemakkelijker plaatsen.

In het Vlaams-talige deel hebben Reinhold Klingbeil en Joseph Wibbens een leidende rol gespeeld. Er waren bepaalde redenen waarom zij niet in Nederland konden blijven en naar België kwamen.

Een beschrijving van de methoden en middelen die gebruikt werden om de boodschap te verkondigen geeft een beeld van de enorme inspanningen die de pioniers zich getroost hebben.

Tot slot wordt feitenmateriaal aangedragen over het ontstaan van gemeenten in de omgeving van Luik, Antwerpen en Brussel.

Schriftelijke bronnen

De oudste bronnen zijn Duitstalig. Een adventistisch maandblad, *Der Übersager* beschrijft het prille begin. Ongetwijfeld zijn er in Franstalige bronnen meer gevonden voorhanden. Maar die zijn niet in mijn bezit.

Eigenlijk zou Nederland voor de pe-

riode 1903-1919 over voldoende informatie moeten beschikken. Vooral wat Vlaanderen betreft. In het gemeenschappelijke Vlaams-Nederlandse kerkblad *De Arbeider* (later *De Werker*) werd de voortgang van het werk maandelijks beschreven. Helaas is dit blad niet meer voorhanden.

Gedeeltelijk wordt dit gemis goedgemaakt door een scriptie, geschreven in 1953 door Mans Schuttevoerder. Hij is

nu emeritus-predikant te Heemstede. Tijdens zijn studietijd op Oud-Zandbergen was dit Vlaams-Nederlandse kerkblad nog beschikbaar. Hij heeft er voor de beschrijving van de Nederlandse adventgeschiedenis uitvoerig uit geput. Ook heeft hij gecorrespondeerd met Joseph Wibbens en Cornelia Klingbeil-Knecht, de vrouw van de pionier-evangelist Reinhold Klingbeil.

In de Nederlandse adventkerk vond in

▼ *Zions-Wächter* uit 1908 met een bericht over de conferentie van het Hollands-Vlaams-Belgische zendingsveld.

Zions-Wächter.

„Mache dich auf, Zion; ziehe deine Stärke an.“ Jes. 52, 1.

14. Jahrg.

Hamburg, 7. September 1908.

Nr. 17.

Bericht der Konferenz des Holländischen und Flämisch-Belgischen Missionsfeldes.

Vom 30. Juli bis 2. August lagte die jährliche Konferenz des Holländischen und Flämisch-Belgischen Missionsfeldes wieder in 's Gravenhage. Der Besuch der Geschw. war ziemlich gut; auch kamen mit eine Anzahl deutscher Freunde, welche uns vor jenseits der Grenze besuchten, willkommen beißen. Die gute Stimmung, welche herrschte, machte die Versammlung, wie wir hoffen, für alle zu einem dienenden Segen.

Fall alle Kolportage und andere Arbeiter waren bereit am Tage vor Beginn der Konferenz vereinigt, um die Interessen des Werks, besonders der Kolportage zu besprechen.

Donnerstag morgen, 30. Juli, fand die erste Konferenzsitzung statt. In dieser Versammlung wurde von Br. Altinger, an der Hand des 122. und 116. Psalms gezeigt, was der Brood der jährlichen Versammlungen der Kinder Jesu zu Jerusalem war und welche Machtliche sie besaßen. Wenn sie auf ihrer Reise nach Jerusalem niederzogen und Stadt und Tempel eroberten, gab das Volk in diesen und anderen Wahlen seiner Liebe und einer Opferwilligkeit Ausdruck. Diese Gemeinsamkeit waren, solange sie durch den zunehmenden Absatz noch nicht entzweit waren, eine Segensquelle für das ganze Volk. Dadurch wurde das Band der Einheit unter den verschiedenen Zimmern enger gefügt, und der göttliche Unterricht, den die Kinder der eroberten Städte und schlossen ihr geistliches Leben.

Unsere Jahresversammlungen müssen sicher Brood dienen wie die der Kinder Jesu. Sind wir es? Ist mit dem rechte Werk, ja wird dadurch das Band der Einheit und des Vertrauens gehäuft werden. Welches Werk für die Zeit wird best-

erkannt werden, und unsere Opferwilligkeit für dasselbe zunehmen?

Der daraus folgende Bericht des verlorenen Konferenzjahrs war recht erstaunlich. Unsere Mitgliederzahl war von 174 auf 199 gestiegen; bei Gehalte von Mark 4841,96 auf M. 7460,25; die Sabbatgaben von M. 444,84 auf M. 598,78; die Almosenabgaben von M. 70,04 auf M. 138,18; die Gebetsabgaben von M. 164,26 auf M. 322,29. Der Fortschritt in der Kolportage war noch bedeutender. Am vorigen Jahre hatten wir nur etwa ein Dutzend Kolportoren, gegenwärtig sind ungefähr 30 an der Arbeit. Der Aufwand erreichte im Vorjahr die Summe von M. 18570,92, in diesem Jahr M. 22714,30. Die Konfessionsausgabe umfasst Blätter „Tiefen des Todes“ lieg von 2500 auf 7000 Exemplare. Diese Verträge stimmen unsere Herzen dankbar, und geben uns gute Hoffnung für die Zukunft unseres Feldes.

In den folgenden Versammlungen wurden von den verschiedenen Missionen folgende Beschlüsse zur Bestreitung vorgefallen:

Komm Muzium für Beschlüsse:

1. Da wir im verlorenen Konferenzjahr wiederum des Herrn Segen erfahren durften, indem sowohl Mitgliederzahl wie Mittel einen erstaunlichen Fortschritt aufwiesen, so sind unsere Herzen dem Herrn gegenüber mit Dank erfüllt. Wir weihen uns darum aufs neue von ganzem Herzen dem Herrn, um unsere Dankbarkeit in treuerem Dienste zu offenbaren.

2. Well die dreizähne Botschaft allen Nationen, Geschlechtern und Völkern gebracht werden soll, und unser Missionsfeld das Vorrecht hat, in Ringe seinen ersten Arbeitern nach Südländisch Chindien zu senden, so er-

1902 een scheuring plaats. Van de 200 leden bleven er nog 20 over. De afscheide partij produceerde een schriftelijke verklaring: "Aan onze geliefde broeders en zusters in den Heere, die met ons in de dialing der zevende-dags adventisten verkeeren of nog verkeeren." Deze verklaring was ondertekend door de broeders Beverloo, Knecht en Rijsdam. Deze bron werpt licht op de rol die Klingbeil speelde in het conflict. Er is ook nog een aantal *Teekenen des Tijds* in ons bezit van voor de eerste wereldoorlog. Dit blad was voornamelijk bedoeld voor evangelisatie.

Twee artikelen van de hand van Albertine Tilstra-Klingbeil in het aprilnummer van de *Vlaamsche Adventbode* uit 1877 bevatten ookeen schat aan informatie.

De meeste informatie komt tot ons vannuit Hamburg, het toenmalige centrum van ons werk in Europa. In het Duitse kerkblad *Zions-Wächter* wordt de voortgang van het werk in heel Europa beschreven. Vooral de reiservaringen van Ludwig Connadi, leider van het Europees veld, bevatten veel gegevens. Maar ook de verslagen van plaatselijke conferenties en zendingsvelden zijn van belang. België wordt voor het eerst genoemd in zo'n verslag van juli en augustus 1898 (zie foto blz. 5).

Ook mijn boekje over het 100-jarig bestaan van de kerk in Nederland en unverwante artikelen in *Advent* bevatten informatie. Veel daarvan is gebaseerd op mondelijke overlevering.

Tot slot nog een belangrijke Nederlandstalige, niet-adventistische bron. Voor de Eerste Wereldoorlog werd Vlaanderen bewerkt vanuit Nederland door verschillende groepen van de evangeliësche zending. Jan Knecht, de zwager van Klingbeil, evangeliseerde ook in Vlaanderen. Hij deed dit echter uit naam van de latere Maranatha-beweging van Johannes de Heer. "De Heer en zijn Knecht", zoals deze twee ook wel spotend genoemd werden, waren eerst lid van onze kerk. In 1902 gingen ze mee met de afscheiding. Geleidelijk zetten zij een eigen evangelische, interkerkelijke beweging op. Hun manier van werken vertoont veel overeenkomst met de onze.

Bij *Het Zoeklicht in Doorn* verscheen in 1885 een biografisch werkje van de hand van ds. P.J. Mietes. Zijn vader kwam in 1907 als evangelist-colporteur naar Vlaanderen. Veel ervaringen, beschre-

Mitteluropäischer Kolporteurbericht.
Juli und August 1898.

Bücher und Traktate.						
Name	Ort	Stunden	Bücher.	Kaufab- lungen	Prei	Konsumenten auf Buch- und Gl. Gebrauch.
W. Heidbacher	Bern	46	8	11.50	Fr. 55.80	11
Emilie Bübler						
B. Gabani	Bern	79	25	48,—	289.75	
J. Cornu	Solothurn — Büren	103	10	137.45	280.25	119
J. T. Geymet	Domont — Italien	74	10	51.70	87.50	
Véa Gupt	Bern	122	34	67.—	263.50	
D. Secoultre	Wabadt — Rauenburg	148	150	315.25	1180.90	13
Th. Monnier	Berner Juca	125	82	132.—	817.20	15
G. Hochet	Wabadt	197		180.—	451.	224
Julia Scheibegger	Büren — St. Gallen	214	1	316.50	567.50	291
Marie Scheibegger					218.25	273
Herb. Scheibegger	Rauenburg	103	56	180.—	429.50	14
Wilh. Simmler	Schaffhausen	88		117.85	270.80	189
Karl Spieh						
Jean Strobel	Luzern — Büren	199	20	84.50	306.75	53
R. Valat	Biel	14	1	2,	8.75	
R. von Gunten						
A. Augsburger	Belgien	919 *			86.85	
Summa:		2431	895	1593.75	4791.65	880

* während 5½ Monaten

▲ Eerste verslag in de Zions-Wächter, waarin België genoemd wordt en A. Augsburger, broer van Charles Augsburger, eerste evangelist in de omgeving van Luik.

ven in dit boekje zijn ook karakteristiek voor ons werk in België.

Overzicht

In een Duitstalig kerkblad van 1896 wordt melding gemaakt van een belangstellende te Brussel. Deze persoon is geabonneerd op één van onze bladen en toont interesse voor de boodschap.¹ In het januarinummer van hetzelfde blad verschijnt een oproep om de boodschap in België te verkondigen.² Charles Augsburger, een Zwitser, geeft gehoor aan deze oproep. Hij verlaat Zwitserland en vestigt zich te Anderlecht, een plaatsje ten zuiden van Luik. Hij wordt in zijn evangelisatiwerk bijgestaan door zijn broer, die colporteur is. In juli 1899 wordt te Jemeppe in de omgeving van Luik een gemeente georganiseerd van 10 leden. Jacques Erzberger, leider van ons werk in Zwitserland, is daarbij aanwezig.

In januari 1902 wordt te Amsterdam de Vlaams-Nederlandse Conferentie opgericht. Klingbeil wordt gekozen als voorzitter. Deze conferentie maakt deel uit van de Duitse Unie.³

Op 2 juli 1902 wordt te Genève, Frankrijk en Wallonië samengevoegd tot één zendingsveld. De supervisie ligt bij de eveneens nieuw opgerichte Latijnse Unie. In 1903 wordt Joseph Curdy gekozen

als leider.⁴ Hij vestigt zich vermoedelijk in de omgeving van Luik. Gustave Roth volgt hem op in 1907.⁵

In Vlaanderen wordt in september 1903 Klingbeil ingezet.⁶ Hij begint zijn werk te Antwerpen en verhuist in 1906 naar Brussel.⁷ Dit was de tijd van de succesvolle tentevangelisatie. Gemeenten ontstonden in Verviers, Luik, Namen, Charleroi, Antwerpen en Brussel.

In september 1908 ver-

▼ Jacques Erzberger, aanwezig bij de oprichting van de eerste gemeente in België in 1899.

▲ Groep Vlaamse en Nederlandse arbeid(st)ers voor 1910. Daarna werden het Vlaamse en het Waalse veld samengevoegd. Klingbeil zittend in het midden. Rechts naast hem Wibbens.

huisit Klingbeil van Brussel naar Den Haag, waar hij tot 1911 zou blijven. Zijn plaats in Brussel wordt ingenomen door Wibbens.*

Vanaf januari 1910 werden Wallonië en Vlaanderen samengevoegd tot één zendingsveld.* De Westduitse Unie krijgt de supervisie en Klingbeil wordt gekozen tot voorzitter over het hele veld. In 1911 verhuist hij opnieuw naar Brussel. Hij zou daar tot 1919 blijven. Wibbens keert in 1911 weer terug naar Den Haag.

In 1919 komt heel België onder supervisie van de Latijnsche Unie (later de Zuid-europese Divisie). Wibbens neemt opnieuw de plaats van Klingbeil in en blijft voorgoed in België.

▼ Trouwfoto van Reinhold Klingbeil en Cornelia Knecht. Zij trouwden op oudejaarsdag 1896 te Amsterdam.

Reinhold Gustav Klingbeil

De vraag die centraal staat is: "Waarom kwam Klingbeil in september 1903 naar België?" Voor de schrijver van dit artikel is geschiedschrijving geen heiligenbeschrijving. Personen worden beschreven als mensen, behept met zwakheden. Daarmee wordt niets afgedaan aan hun grootheid.

Klingbeil was een Amerikaan die in Duitsland geboren was. In 1893 kwam hij naar Europa om als evangelist te werken. In zes jaar tijd bouwde hij, tezamen met anderen, in Nederland een kerkgemeen-

schap op van ongeveer 200 gedoopte leden. Als gevolg van een scheuring bleven daar in de zomer van 1902 slechts 20 leden van over.

De aanleiding tot de scheuring was een andere uitleg van Daniel Sen 9. Klingbeil, evangelist en geen theologisch twijfelaar.¹² Dit wordt ook bevestigd door Conradi. Hij schrijft: "Nauwelijks was br. Klingbeil aan zichzelf overgelaten... of hij begon opnieuw te wankelen".¹³

Toen er over het afsbreken van het dienstverband en wachtgeld gesproken werd, moest Klingbeil wel kleur bekennen. Zeven workers kozen er ten-

slotte voor om het dienstverband met het kerkgenootschap te verbreken. Het door de afscheiding nieuw benoemde veldbestuur keerde de hinnengekomen tienend van het tweede kwartaal uit als wachtgeld.¹⁴

Klingbeil meldde zich ook aan. Hij verklaarde niet meer als werker in aannemingskunde te willen komen.¹⁵ Om ook na de drie maanden wachtgeld in zijn onderhoud te kunnen voorzien, opende hij te Utrecht een winkeltje in reformartikelen. Deze artikelen werden vanuit Duitsland aangevoerd.¹⁶

Klingbeil moest de kost verdienen voor zijn vrouw en kinderen, maar ook voor zijn zuster en zijn ouders, die sinds 1899 bij hem inwoonden. De zwager van Klingbeil, Jan Knecht, was ook bij de afscheiding betrokken.

Toen Klingbeil uiteindelijk toch voor de adventbeweging koos en in september 1903 opnieuw aangesteld werd, kon hij in Nederland niet tewerk gesteld worden. Daarom kwam hij in september naar België.¹⁷

Joseph Wibbens

Evenals bij Klingbeil interesseert ons de vraag: "Waarom kwam Wibbens naar België in 1908 en later voorgoed in 1919?" Afgesehen van het feit dat Wibbens een bekwaam bestuurder was, is er nog een andere reden.

Wibbens kwam oorspronkelijk uit de provincie Groningen en emigreerde op 20-jarige leeftijd naar Noord-Amerika. Daar werd hij adventist en besloot hij om predikant te worden. Hij vond daar ook zijn vrouw, met wie hij in 1901 naar Nederland terugkeerde. Hij kreeg onmiddellijk een aanstelling als hulp-predikant in Den Haag.

Tijdens de scheuring in 1902 stelde Wibbens zich resoluut aan de kant van de adventbeweging. De hele gemeente Den Haag ging met de afscheiding mee, behalve een zekere zuster Linschoten en haar drie dochters.

De vrouw van Wibbens kon in Nederland niet aarden. Ze sprak slechts gebroken Nederlands en had geen interesse om het goed te leren beheersen. Aangezien haar ouders in Amerika niet onbevredigd waren, nam ze de gelegenheid waar om op hun kosten terug te keren. Eenmaal in Amerika besloot ze te blijven.

▼ Woning van de familie Klingbeil aan de Raafstraat 42 te Brussel. De familie Klingbeil woonde daar tijdens de Eerste Wereldoorlog.

Colportage

Evangelisatie en colportage gingen vroeger hand in hand. Belangrijke adressen werden genoteerd en zo ontstonden bijeenkomsten in huizen, werkplaatsen, garages of steenbakkerijen. Soms namen colporteurs ook medicijnen mee, omdat apotheken vaak ver uit de buurt waren.¹⁷

Het viel niet mee om de Belgen enthousiast te maken voor dit soort werk. Gedurende de eerste tien jaar werd de colportage bijna uitsluitend verricht door buitenlanders.

P. John, colportageleider van de Westduitse Unie, beklaagde zich daarover. Hij organiseerde een vierdaagse cursus te Brussel in 1910. Vanuit Vlaanderen hadden zich vier cursisten aangemeld en uit Wallonië slechts drie, waarvan er één nog niet gedoopt was.¹⁸ Zo bracht Nederland omstreeks dezelfde tijd 30 colporteurs op de been.¹⁹

Nu was colporteren in België niet bepaald een aantrekkelijke bezigheid. Men ging in weer en wind te voet van huis tot huis en moest daarom over een ijzersterk gestel beschikken. Er dreigden onderweg ook allerlei gevaren. Soms werd de colporteur bedreigd of gemolesteerd. Op het platteland werden honden tegen hem opgehoest of kwamen boerenknechten op

▲ Joseph Wibbens met zijn nieuwe vrouw Hermiena Linschoten. Vermoedelijk is dit hun trouwfoto.

Wibbens heeft haar nog één keer opgezocht. Maar zij weigerde met hem mee te komen en stond kennelijk ook niet in met een scheiding.

Na een aantal jaren vrijgezel te zijn geweest viel zijn oog op Hermiena, één van de dochters van sr. Linschoten. Voordat zijn vertrek naar België in 1908 besloot

hij met haar te trouwen.

Sommigen in de gemeente spraken schande van zijn relatie met Hermiena, om over hertrouwen nog maar te zwijgen. Wibbens, die zelf tamelijk streng was, kreeg nu een koekje van eigen deeg. En zo verdween hij naar België en Hermiena ging met hem mee.²⁰

hem af niet hooiverken.²⁰

Colporteren zonder vergunning van de plaatselijke politie was verboden. Een vergunning werd niet gemakkelijk afgegeven. Zo moest de colporteur werken waar hij nevallings ging of stond.²¹

Vergaderruimten

Het vinden van een geschikte vergaderruimte was vanaf het begin een groot probleem. Meestal zegde de eigenaar eerst toe, om na een week zijn toezegging weer uit te trekken. Menneer pastoor had hem onder druk gezet. Zelfs het buren van café's, danszalen of huksscholen bleek onmogelijk. De rooms-katholieke goestelijkhed dreigde met het wegnemen van de klantzie. Bovendien moest men vaak eerst door het café om de zaal te kunnen bereiken. Dat was niet bepaald bevorderlijk voor de sfeer.²²

Uiteindelijk kwam men dan terecht in een garage of opslagplaats, die eerst opgeknapt en schoongemaakt moest worden. Soms werden de mensen gewaarschuwd en opgehitst vanaf de preekstoel. Zo ging de eerste adventbijeenkomst in Antwerpen bijna niet door. Een aantal

▼ Tentzending in 1914.

Onze Tentzending!

Met hartelijken dank aan onzen lieven Hemelschen Vader en aan al de gevers, kunnen we mededeelen, dat we in de maand Februari weer een aantal giften ontvangen hebben voor onze 5^e tent voor den Evangelisatie-arbeid in het zeer behoeftige België.

Alhoewel we den Heere en den geachten gevers zeer dankbaar zijn voor hetgeen we tot hertoe mochten ontvangen, zoo zij het ons vergund te zeggen, dat het nog niet genoeg is. Wij hebben nog een 250 gulden meer noodig om voor de 5^e tent alles te kunnen aanschaffen. Derhalve komen wij nogmaals met een beleefd maar dringend verzoek tot onze geachte lezers en vrienden der waarheid: Help ons aan dit bedrag! Wie wil met eene flinke gift van 5, 10, 25 of meer gulden beginnen? Niemand schame zich echter te geven al is de gift ook nog zo klein; want vele kleintjes maken een grote! Dat ons de liefde van Christus daartoe dringe. Wanneer wij met het heilige Evangelie van Christus bevoorrecht zijn, laten wij ook alles doen om anderen die blijde boodschap te brengen. Wie wil mede helpen??!

Gelieve de bijdragen te zenden aan den heer J. Wibbens, Valkenboslaan 324 Den Haag, of direct aan den Redacteur R. G. Klingbeil, Rue du Corbeau 42 Schaerbeek—Brussel.

Ontvangen van: G., Brussel fl. 2.40; Een onbekende uit Antwerpen fl. 2.40; Zra. K. en de J., Haag fl. 1.—; B. J., New Jersey fl. 1.50; W. F. v. H., Huizen fl. 0.75; B., Rotterdam fl. 1.—; Mej. J. M., Rotterdam fl. 5.—; L. B., Rotterdam fl. 7.50; K. V., Rotterdam fl. 10.—; H. F. v. d. H., Breda fl. 1.—; N. N. fl. 4.—, (Ira. 8.—). Tezamen fl. 36.55. Opgave vorige maand fl. 67.84. Totaal fl. 104.39.

Wij blijven geloovig bidden, dat de Heere vele geachten lezers de last van onbekeerde zielen op het hart zal binden en zij het als een groot voorrecht mogen achten om mede te kunnen helpen in den heiligen Evangelie-arbeid in het donkere België!

▲ Advertentie in het evangelisatieblad 'Teekenens des Tijds' voor een tentzending 'in het donkere België'.

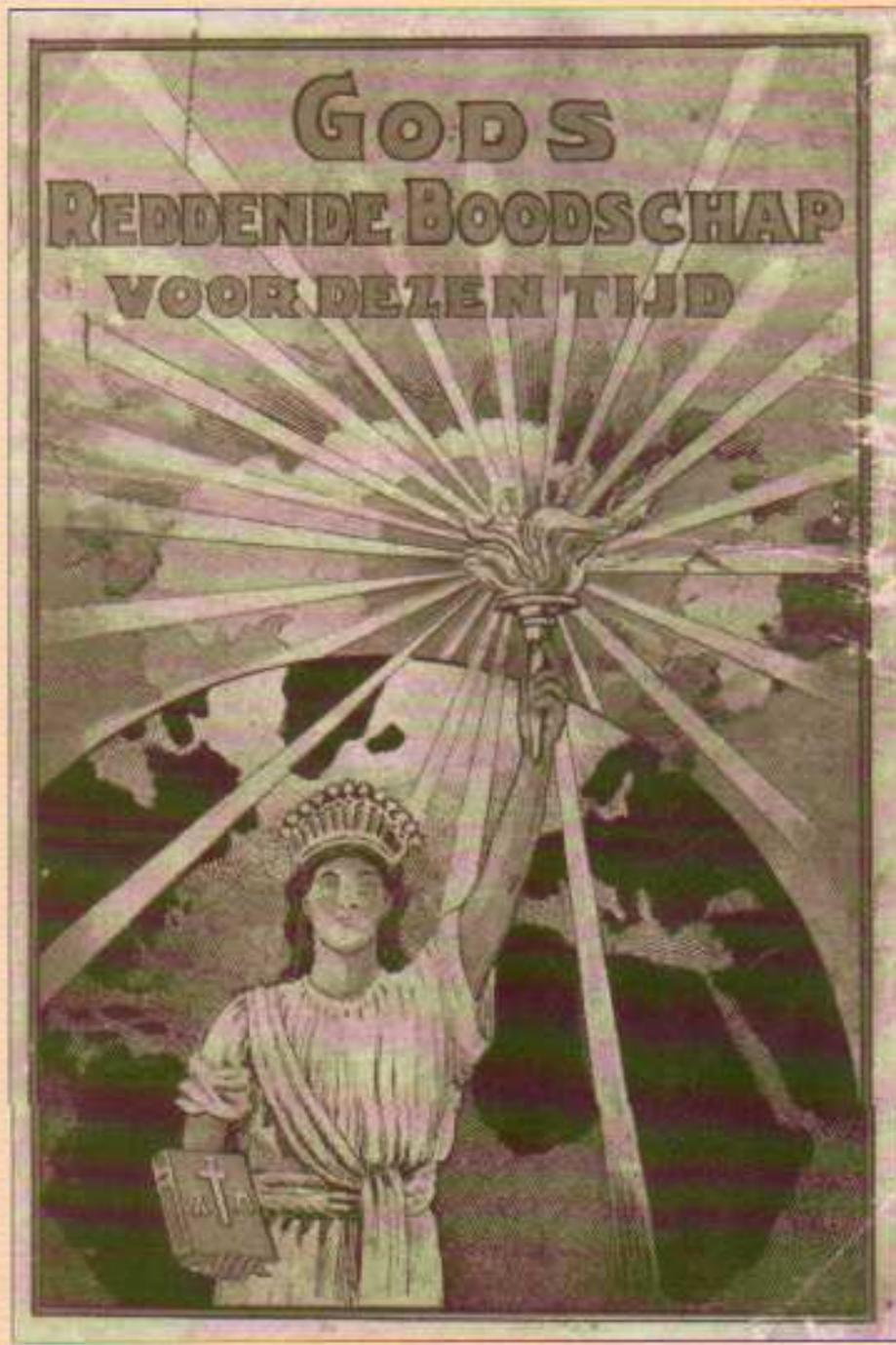
opgeschoten jongens probeerde de vergadering in de war te schoppen. De volgende samenkomst vond plaats onder politiebewaking.²³

Evangelisten huurden in die dagen ook wel woningen met een grote voorkamer. Deze werd dan ingericht als vergaderzaal. De evangelist woonde zelf met zijn familie in de kamertjes achter de voor- kamer en op de eerste etage. De familie Klingbeil huurde bijvoorbeeld zo'n wo-

ning aan de Raafstraat 42 te Brussel (zie foto op pagina 7).

Tentzending

Het was duidelijk dat er omgezien moest worden naar betere vergadermogelijkheden om de boodschap te verkondigen. Amerikanen hadden in Europa een vergadertent-cultuur (campmeeting)

▲ Evangelisatieboekje speciaal geschreven door Klingbeil voor Vlaanderen.

geïntroduceerd. In Zwitserland werden al ver voor 1900 de eerste tentbijeenkomsten gehouden. Onze school Friedensau in Duitsland beschikte zelfs over een eigen tentindustrie. Er waren ook adventistische tentmakers, die hun beroep in Friedensau geleerd hadden en van plaats tot plaats trokken. Overal waar ze kwamen boden ze hun diensten aan.

Zo werkte br. Christiansen, een Scan-dinavisch scheepskapitein en tentmaker, aan een tent in de voorkamer van Klingbeils woning aan de Jagerstraat 3 te

Brussel. Als 's avonds de kamer ingericht moest worden voor openbare lezingen, werd de tent snel in de kelder geschoven door het kelderluik. De vrouwen veegden de vloer. Stoelen en podium werden op hun plaats gezet en de voorkamer was klaar voor gebruik.²⁴

De kwaliteit van de tenten liet veel te wensen over. Het gevolg was dat ze na een aantal jaren weer vervangen moesten worden. Vooral als het een aantal seizoenen veel geregend en gewaaid had.

Zo werd op de jaarconferentie van

agustus 1908 in Den Haag een permanent tentfonds opgericht.²⁵ Ook werden advertenties geplaatst in onze bladen, waarin namen en geschenken bedragen voor het tentfonds aan de openbaarheid werden prijs gegeven (zie foto blz. 9). Een linnen tent, waarin ca. 400 mensen konden zitten, kostte in 1910 f. 1700.²⁶ De eerste tent in België werd geschenken door Amerika op de vergadering van de Generale Conferentie te Gland, Zwitserland. Deze vergadering vond plaats in mei 1907.²⁷ De tent werd meteen in het najaar van hetzelfde jaar ingezet door Klingbeil te Brussel.²⁸ In de zomer van 1910 werden in België drie tenten ingezet, te Brussel, Antwerpen en Luik.²⁹ Soms werden ook de zendings- of jaarconferenties in tenten gehouden.³⁰

Het opzetten van een tent was zeer arbeidsintensief. Eerst moest een vrachtwagen gehuurd worden om de tent te vervoeren. Daarna werd de hele gemeente gemobiliseerd om de tent op te zetten. 's Nachts moest de tent bewaakt worden door een tentbewaarder. Meestal sliep deze in een kleine tent naast de grote, te zamen met een aantal bijbelbeiders dat bij de tentzending betrokken was. Zodra het hard begon te regenen of te watten moest de spanning van het tentdoek worden gehaald, anders ging de tent kapot. Willem Goethals was voor de Eerste Wereldoorlog jarenlang tentbewaarder (zie foto blz. 13).

▲ Twaalfde jaarconferentie gehouden te Rotterdam, 3-7 augustus 1910. De conferentie werd gehouden in een tent. Het was de eerste conferentie zonder Vlaanderen.

Evangelisatiemethoden

Er werd bij lezingen veel gebruik gemaakt van aanschouwelijk onderwijs. Zo nam menig evangelist een rode baksteen mee onder zijn arm het podium op. De baksteen werd duidelijk zichtbaar op het lessenaurtje gelegd. Vervolgens werd er gepreekt over de steen die de bouwlieden versmaad hebben en die tot hoeksteen geworden is. Op deze hoeksteen - Jezus Christus en dus niet Petrus - rust de kerk.²¹

Zoverpulverde Klingbeil ten aanschouwen van iedereen een heilige hostie, om te laten zien dat dit onmogelijk het ware lichaam van Christus kon zijn.²²

Ook werden voor, na of tijdens de lezingen boekjes en traktaten uitgereikt of verkocht, waarin de belangrijkste waarheidspunten uitgelegd werden. Klingbeil schreef speciaal voor Vlaanderen de boekjes *Waar is de kerk van Christus?* (32 bladzijden) en *Gods reddende boodschap voor dezen tijd* (geïllustreerd, 48 bladzijden). De boekjes werden vaak te zamen met een Nieuwe Tes-

tament, dat toen 50 cent kostte, aangeboden.

's Avonds werden de tentsamenkomen opgeluisterd met lichtbeelden. De evangelist kocht restanten glas, liet het op maat snijden en plakte er plaatjes op, die een afdruk gaven op het glas. Bij die plaatjes werd dan het evangelië gebruikt. Het apparaat waarin de plaatjes geschoven werden heette "toverlantaarn".²³

Op de wereldzendingsconferentie te Friedensau, Duitsland, werden in juli 1911 voor het eerst zendingsberichten getoond met lichtbeelden.²⁴ Het jaar daarop gebruikte Klingbeil lichtbeelden bij zijn gezondheidsvoordrachten in Brussel-Schaerbeek.²⁵

Direct na het in ontvangst nemen van de eerste evangelisatielent in 1907 vroegt Klingbeil in de *Zions-Wächter* om een traporgel. Hij voegt eraan toe: "De rooms-katholieken in Brussel zijn grote muziek liefhebbers".²⁶

Bij de tentevangelisatie trad meestal de hele familie van de evangelist op. Vaak bespeelde één van de kinderen het traporgeltje. De evangelist en zijn vrouw zongen de liederen voor. Na een of twee verzen zong iedereen uit volle borst mee.²⁷

Bij de familie Klingbeil bespeelde Marie, de oudste dochter, altijd het orgel. Albertina en Olga zongen een bij het onderwerp passend lied.²⁸

Ontberingen en teleurstellingen

Het ongezonde klimaat in het steenkoolengebied rond Luik speelde menig werker parten. Zo vond Charles Grin de dood, na vier jaar in dit gebied gewerkt te hebben. Gustave Roth moest in 1907 om gezondheidsredenen dit gebied verlaten. Hij vertrok naar Zwitserland om weer op krachten te komen. In 1911 stierf de vrouw van Joseph Girou, terwijl hij bezig was met een serie lezingen te Luik.²⁹

Soms werden evangeliewerkers op straat in elkaar geslagen. Ook werden herhaaldelijk de miten van hun woning ingegeond. Op school werden de kinderen van de werker vaak uitgescholden voor ketter.

Vooral tijdens de Eerste Wereldoorlog werd veel geslepen. De bezetter haalde alles leeg. De hoager nam toe naarmate de bevoorradingproblemen groter werden. Zwakke mensen leden dubbel. Versterkende middelen waren praktisch niet te krijgen. Alles was op de bon.³⁰

Klingbeil werd vrije overtocht aangeboden voor hem en zijn gezin naar Amerika. Hij had vermoedelijk ook terug kunnen gaan naar Nederland. Maar hij bleef nu, in tegenstelling tot 1902, op zijn post en weigerde de gemeenteleden in de steek te laten. Als gevolg van ondervoeding stierf zijn tweede dochter, Olga, op

▲ De drie zusjes Klingbeil. Marie, de oudste (in het midden), zou in 1944 in een Japans kamp in Indonesië sterven. Olga stierf in 1917 te Brussel aan ondervoeding. Albertine woont in Los Angeles, Californië.

▲ Afscheid van de familie Klingbeil in Antwerpen op 18 april 1926 voor zijn definitieve vertrek naar Amerika.

7 december 1917 op 16-jarige leeftijd.¹² Jules de Winter uit Antwerpen vertrouwde mij jaren geleden in een interview toe, dat toen de familie Klingbeil herhaaldelijk reuzel had aangeboden ter versterking. Dit was het enige vat dat nog te krijgen was. Maar als rechtgeude adventisten hadden zij geweigerd op dit aanbod in te gaan.

Schuitevoerder schrijft in zijn scriptie de veelbetekende woorden: "In augustus 1919 verliet Wibbens Den Haag, moe van de strijd tegen de oppositie van Dörschler e.a. Zijn standvastigheid voorkwam een tweede scheuring, zoals in 1902 geweest was".¹³ De Eerste Wereldoorlog liet diepe wonden na in Nederland, maar vooral in België. De reformatiebeweging in Duitsland, waarvan de Dörschlergroep een aftakking was, beschuldigde de leiders van het Duitse werk van een verkeerd standpunt t.a.v. de militaire dienst-in oorlogstijd. Er versche-

nen ook artikelen in de *Zions-Wächter* van adventistische Duitse soldaten, die op Belgen schooten.¹⁴ Klingbeil was weliswaar Amerikaan, maar hij was in Duitsland geboren en volgde orders uit Hamburg getrouw op. De anti-Duitse gevallen die er bij sommigewerkers al voor de oorlog waren, werden alleen maar versterkt. Klingbeil heeft daar erg onder geleden.

Luik en omgeving

Zoals reeds eerder vermeld begonnen de gebroeders Augsburg circa 1897 met het werk in de omgeving van Luik. In augustus 1898 vondt zich Charles Grin bij hen. In juli 1899 wordt te Jemeppe een gemeente opgericht van tien ledigen. In 1901 gaan de gebroeders Augsburg weer terug naar Zwitserland. Het jaar daarop komt Charles Grin te overlijden.

Conradi vermeldt, dat het bij deze leden om "mijnwerkers gaat die in Seraing en Jemeppe verspreid wonen." Hij besluit zijn bericht uit 1900 met de woorden: "s avonds sprak ik 30 zielen toe en aansluitend hadden wij een gezegend Heilig Avondmaal".⁴⁴

Bij de aanstelling van Gurdy voor Wallonië in 1903 verschijnt een berichtje over het Belgische veld, waarin melding gemaakt wordt van 14 gedoopte leden.⁴⁵

In de herfst van 1905 reist Conradi opnieuw naar Luik, "waar te zamen met de leden van Jemeppe ongeveer 20 leden zijn".⁴⁶

De eerste daad die de pas opgerichte Belgische Federatie stelt tijdens de algemene vergadering te Brussel van 5-8 mei 1910, is de evangelisatie van Luik. De broeders Girou en Jochmans houden in de zomer van 1910 een serie lezingen in een tent. Het gevolg daarvan is het organiseren van een "intelligente groep van 13 leden". Omdat er in Luik nog steeds interesse aanwezig is, blijft br. Girou nog doorgaan met een tweede serie lezingen. Br. Schilling, één van de Duitse leiders uit Hamburg, spreekt de hoop uit dat aan het eind van het eerste kwartaal een tweede doop gehouden kan worden.

Schilling vertrekt begin 1911, samen met Jochmans, naar Verviers, om daar

▼ *Oude zaal van de gemeente Antwerpen.*

lezingen te houden. Jochmans zal de lezingen dan van hem overnemen. Ook wordt vermeld dat de gemeente Jemeppe opnieuw georganiseerd wordt met 24 leden. In Jumet is men ook vol goede moed, hoewel er slechts zes leden zijn. Er bestaat hoop dat ook enkele zielen in Na-

men gedoopt zullen worden, die dan tot de groep in Jumet gerekend zullen worden.⁴⁷

Antwerpen

Het eerste bericht over Antwerpen luidt: "Br. Klingbeil gaat te zamen met een bijbelarbeider in Antwerpen aan het werk".⁴⁸

Tot de eerste dopelingen behoorden o.a. br. J.L. Loots en zr. Goethals, die met haar kinderen een paar deuren verder in dezelfde staat als Klingbeil woonde. Br. Loots was een heilsoldaat, die gegrepen werd door de boodschap en zich na een paar intensieve bijbelstudies liet dopen. Hij leerde thuis bij Klingbeil Marthakenen, de zuster van Klingbeil. Hij trouwde met haar in 1906 en ging in hetzelfde jaar naar Friedensau om voor predikant te studeren.⁴⁹ Een aantal maanden later wordt hij, te zamen met br. Girou, uitgezonden als bijbelarbeider om Klingbeil te

▼ *Willem Goethals op 70-jarige leeftijd. Hij was colporteur en tentbewaarder voor 1914. In Antwerpen, Brussel en Luik was hij huisvriend van de Klingbeils voor wie hij allerlei hand- en spandiensten verrichtte.*

▼ *J.L. Loots, huisvriend van de familie Klingbeil in Antwerpen. Hier afgebeeld met zijn vrouw Martha, de zuster van Reinhold Klingbeil. Loots diende als predikant jarenlang de gemeente Antwerpen.*

helpen.³⁰ Als Klingbeil dan eind 1906 naar Brussel verhuist, neemt Loots de gemeente Antwerpen van hem over.³¹ J.L. Lootswerd, te zamen met J.H. Weidner, tijdens de vierde jaarconferentie van het Belgische zendingsveld, ingezegd te Brussel op 4 oktober 1913 (zie foto van Loots en zijn vrouw op blz. 13).

Moeder Goethuls bracht vanaf haar doop al haar kinderen mee in de gemeente. Zoon Willem hielp ijverig mee met het verkopen en verspreiden van traktaten en werd op 16-jarige leeftijd gedoopt. Hij was een huisvriend van de

familie Klingbeil en verrichtte allerlei hand- en spandiensten.

Bij gebrek aan een geschikte vergaderruimte hield Klingbeil in Antwerpen veel bijeenkomsten bij hem thuis. Zo schrijft Conradi in een bericht uit 1905: "s'Avonds op 18 september kwam een kleine groep van 25 personen samen in de woning van br. Klingbeil".³²

In een bericht uit 1911 maakt Conradi melding van de problemen rond het vinden van een geschikte vergaderruimte. Hij verzuicht: "Al jarenlang is men hier op zoek naar een geschikt lokaal. Eindelijk

hadden we een mooi lokaal gevonden, midden in de stad. Toen de eigenaar hoorde dat we zevende-dags adventist waren, zegde hij meteen de huur op. Nu hebben we een andere zaal gevonden, die minder centraal en minder representatief is. De broeders Wibbens en Loots gaan nu de winterlezingen in dit nieuwe lokaal houden." Hij besluit zijn bericht met de mededeling: "De gemeente Antwerpen telt nu ongeveer 20 zielen, met het uitzicht op spoedige uitbreiding".³³

Brussel

Tijdens de jaarvergadering van de Vlaams-Nederlandse conferentie, gehouden van 22-25 december 1905 te Amsterdam, wordt besloten dat Klingbeil, Weidner en sr. Stoszberg naar Brussel gaan.³⁴ Het jaar daarop verhuist Klingbeil naar de Jagerstraat 3 in het centrum van Brussel. In de herfst van 1907 wordt een tent ingezet bij de evangelisatie. Al eerder was Klingbeil begonnen met openbare lezingen in zijn huis aan de Jagerstraat. Het gevolg was dat op 7 juli 1907 de eerste 12 adventisten te Brussel werden gedoopt.³⁵ Dit wordt ook bevestigd door Conradi. Hij vermeldt: "Op de 10e augustus 1907 sprak ik voor het eerst te Brussel, waar we een klein begin hebben gemaakt van 12 leden".³⁶

Klingbeil vermeldt: "In alle kerken wordt tegen ons gewaarschuwd".³⁷

Vooral het opzetten van een tent met een capaciteit van 400 zitplaatsen moet in die tijd een grote indruk gemaakt hebben op de bevolking. In een overzicht van het Belgische veld naar aanleiding van de oenwording in 1910 van het noordelijke deel schrijft Conradi: "God zegende het werk van Klingbeil, zodat in Antwerpen en Brussel te zamen ongeveer 60 leden zijn".³⁸ Een paar maanden later schrijft hij: "Nu ligt de eerste algemene vergadering van het nieuwe Belgische zendingsveld alweer in het verleden. Het veld telt vier gemeenten met 110 leden en 7 werkers".

Met de evangelisatie in Brussel is vooral de naam van J.H. Weidner verbonden. Hij had Klingbeil al eerder geholpen en was weer teruggeroepen om als bijbelarbider in Nederland te werken. In 1911 kwam hij echter de gemeente te Brussel versterken, te zamen met br. Koopmans. Weidner was een zoon van een hervormd

▼ *De familie Klingbeil vlak voor hun vertrek uit Den Haag naar Brussel in 1911. Reinhold, de enige zoon (in het midden) zou datzelfde jaar nog in Brussel een broertje (Louis) krijgen.*

▲ Leden van de adventgemeente Antwerpen van voor de Tweede Wereldoorlog.

predikant te Gent. Hij zat in Doetinchem (Nederland) op het gymnasium. Daar kwam hij met het adventisme in aanraking. In 1888 werd hij gedoopt. Weidner trouwde met Anne Linschoten uit Den Haag. Hij was dus familie van Wibbens, die met Hermiena trouwde.

Volgens een mondelijke mededeling van sr. Linnearts, die een huisvriend van de familie Wibbens was, boterde het niet tussen Klingbeil en Weidner. De laatste ergerde zich aan het Duitse superioriteitsgevoel en de schrale salarisregeling voor aankomende predikanten, gedictteerd vanuit Hamburg. Er waren toen grote verschillen tussen hoger- en lagerbetaalden.

Een andere medewerker die duidelijk beter bij Klingbeil in de smaak viel was Albert Roeland. Hij werkte vele jaren met Klingbeil samen.⁹

Op 7 april 1913 verhuisde de familie Klingbeil van de Jagerstraat 3 naar de Raafstraat 42 (Gemeente-archief Brussel). De familie bestond toen uit 7 personen, drie dochters en twee zonen. De

jongste dochter, Albertine, werd in 1905 te Antwerpen geboren. De jongste zoon, Louis, in 1911 te Brussel aan de Jagerstraat 3 in het achterkamertje.¹⁰

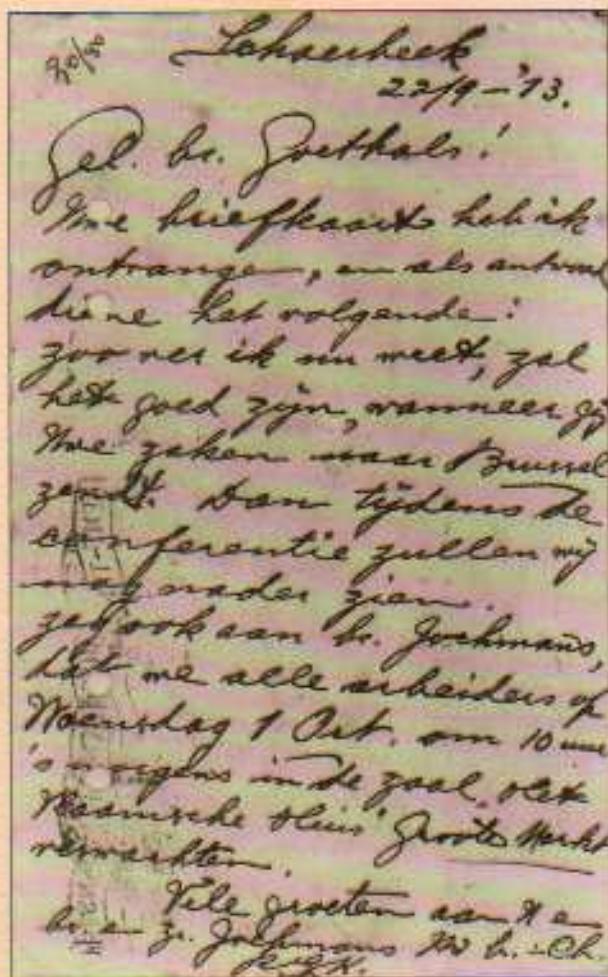
In 1919 vertrokken Marie en Albertine naar Collonges voor studie (zie foto pagina 16).

Na de Eerste Wereldoorlog zou de familie Klingbeil nog één keer naar België terugkeren, nl. in 1923. Hun keus viel op Antwerpen. Daar hadden zij kennelijk hun hart aan verpand. De laatste drie jaar voor hun definitieve vertrek naar Amerika hebben zij daar doorgebracht.

In 1928 stierf Klingbeil in Holland, Michigan, aan een hartaanval. Een vruchtbaar, werkzaam leven kwam ten einde.

Bronnen

- ¹ Rodi, *Der Überseer*, nov. 1896.
- ² *Der Überseer*, jan. 1897.
- ³ Conrad, *Zions-Wächter*, jan. 1902, p.26.
- ⁴ *Idem*, sept. 1903, p.155,157.
- ⁵ *Idem*, april 1910.
- ⁶ *Idem*, sept. 1903, p.158.
- ⁷ *Idem*, mei 1910.
- ⁸ Schuttevoender, 1953, p.27.
- ⁹ Conrad, *Zions-Wächter*, april 1910.
- ¹⁰ Schuttevoender, 1953, p.19-20.
- ¹¹ Conrad, *Zions-Wächter*, aug. 1902.
- ¹² *Idem*, juni 1902, p.174.
- ¹³ Beverloo, Knecht, Rijckham, 1902, p.29.
- ¹⁴ Schuttevoender 1953, p.20.
- ¹⁵ Van Bijn, *Advent*, juni/juli 1987, p.20-21.
- ¹⁶ *Idem*, juli/aug. 1981, p.6.
- ¹⁷ Mietes, 1985, p.15-43.
- ¹⁸ John, *Zions-Wächter*, mei 1910.
- ¹⁹ Wibbens, *Zions-Wächter*, sept. 1908.
- ²⁰ Mietes, 1985, p.13-14.
- ²¹ John, *Zions-Wächter*, mei 1910.
- ²² Mietes, 1985, p.30.
- ²³ Tilstra-Klingbeil, *Vlaamsche Advent Boek*, april 1977, p.17-18.
- ²⁴ *Idem*, p.18.
- ²⁵ Wibbens, *Zions-Wächter*, sept. 1908.
- ²⁶ Klingbeil, *Tekenen des Tijds*, jan. 1910, p.15.
- ²⁷ *Zions-Wächter*, juni 1907, p.155-156.
- ²⁸ Klingbeil, *Zions-Wächter*, 1907, p.92.
- ²⁹ *Zions-Wächter*, mei 1910.
- ³⁰ *Tekenen des Tijds*, sept. 1911, p.88.
- ³¹ Mietes, 1985, p.42.
- ³² Tilstra-Klingbeil, *Vlaamsche Advent Boek*, mei 1977, p.9.
- ³³ Mietes, 1985, p.15-16.
- ³⁴ *Tekenen des Tijds*, sept. 1911, p.88.
- ³⁵ Tilstra-Klingbeil, *Vlaamsche Advent Boek*, mei 1977, p.7.
- ³⁶ Klingbeil, *Zions-Wächter*, dec. 1907, p.92.
- ³⁷ Mietes, 1985, p.52-54.
- ³⁸ Tilstra-Klingbeil, *Vlaamsche Advent Boek*, mei 1977, p.10.

▲ Briefkaart van Reinhold Klingbeil aan Willem Goethals, uit 1913, waarin een vergadering voor "alle arbeiders" wordt aangekondigd in de zaal "Het Vlaamsche Huis", Groote Markt, Brussel.

▲ Leden van de adventgemeente Antwerpen van voor de Tweede Wereldoorlog.

▲ Klingbeil en zijn vrouw brengen hun beide dochters, Marie en Albertina, naar Collonges, na de verschrikkingen van de Eerste Wereldoorlog in 1919. In het midden staande Klingbeil, voorhem zijn vrouw, geflankeerd door beide dochters.

- ¹ 1977, p.7.
- ² Loots, Zions-Wächter, dec. 1911.
- ³ Mietes, 1985, p.14,21,22.
- ⁴ Tilstra-Klingbeil, Vlaamsche Advent Bode, mei 1977, p.8.
- ⁵ Schuitervoerder, 1953, p. 54.
- ⁶ Biebeschluß, Zions-Wächter, nov. 1914, p.501,502.
- ⁷ Conradi, Zions-Wächter, april 1900.
- ⁸ Idem, sept. 1900, p.157.
- ⁹ Idem, dec. 1905.
- ¹⁰ Schilling, Zions-Wächter, jan. 1911, p.17,18.
- ¹¹ Conradi, Zions-Wächter, sept. 1903, p.158.
- ¹² Tilstra-Klingbeil, Vlaamsche Advent Bode, april 1977, p.18.
- ¹³ Zions-Wächter, maart 1906, p.85,86.
- ¹⁴ Klingbeil, Zions-Wächter, dec. 1907, p.82.
- ¹⁵ Conradi, Zions-Wächter, okt. 1905, p.245,246.
- ¹⁶ Idem, jan. 1911, p.18.
- ¹⁷ Wibben, Zions-Wächter, dec. 1905.
- ¹⁸ Schuitervoerder, 1953, p.21.
- ¹⁹ Conradi, Zions-Wächter, okt. 1907, p.338.
- ²⁰ Klingbeil, Zions-Wächter, dec. 1907, p.82.
- ²¹ Conradi, Zions-Wächter, mei 1910.
- ²² Tilstra-Klingbeil, Vlaamsche Advent Bode, mei 1977, p.8.
- ²³ Idem, mei 1977, p.7.